

بررسی دامنه تأثیرگذاری شاهنامه بر پژوهش‌های خاورشناسان انگلیسی (ره‌یافتی تطبیقی بر بنیان ترامنتیت ژرار ژنت)

مینا بهنام*

دانش‌جوی پسا دکتری، قطب علمی فردوسی‌شناسی و شاهنامه‌پژوهی، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۸/۸

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۳/۵

چکیده

در این مقاله با استفاده از نظریه ترامنتیت ژرار ژنت، گستره تأثیرگذاری شاهنامه به‌عنوان اثری ملی-میهنی بر پژوهش‌های خاورشناسان انگلیسی تحلیل و بررسی شده است. نتایج بدست آمده نشان می‌دهد از مجموع ۶۵ اثر بررسی‌شده که متأثر از شاهنامه فردوسی نگاشته یا ترجمه شده است، ۱۶ مورد با روی‌کرد تقلیدی یا همان‌گونه‌ی آفریده شده و ۴۷ مورد با روی‌کرد دگرگونه‌ی و تغییر تألیف شده است. این تغییرات شامل افزایش، کاهش، حذف، گسترش، جابه‌جایی و ترکیب است که به‌دلایلی مختلف پژوهش‌های بررسی‌شده را از پای‌بندی بر اصل متن دور کرده است. از میان شصت و پنج اثری که از خاورشناسان انگلیسی بررسی شده ۵٪ با افزایش، ۳۸٪ با کاهش، ۳٪ با حذف، ۵۰٪ با گسترش، ۵٪ ترکیبی تألیف یا سروده شده است. در این دگرگونه‌ی‌ها هیچ‌گونه جابه‌جایی صورت نگرفته است. بر همین پایه می‌توان آثار بررسی‌شده را دسته‌بندی کرد.

کلیدواژه‌ها

ترامنتیت، تأثیرگذاری، شاهنامه، فردوسی، خاورشناسان.

* mn_behnam@yahoo.com

مقدمه

ارتباط متنی با متن‌های دیگر از موضوع‌هایی مهم است که ساختارگرایی و پس‌ساختارگرایی به آن می‌پردازد. پژوهش‌گرانی چون ژولیا کریستوا،^۱ رولان بارت،^۲ مایکل ریفاتر^۳ و ژرار ژنت^۴ به این‌گونه ارتباط توجه بسیار داشته‌اند. «نظریه پردازان معتقدند در دورهٔ پسامدرن، دیگر امکان سخن گفتن از اصالت و یکتایی اثر هنری، خواه نقاشی باشد و خواه رمان، وجود ندارد، زیرا آثار هنری همگی به‌صورت آشکار سرهم‌بستی از خرده‌ها و پاره‌های هنر از پیش موجودند» (آلن،^۵ ۱۳۸۰: ۱۱). ژنت در ترامنتیت به بررسی تأثیرات یک متن اساس به‌عنوان پیش‌متن بر متن یا متن‌های دیگر (بیش‌متن)^۶ می‌پردازد. هدف از این جستار بررسی میزان و نحوهٔ تأثیرگذاری‌های شاهنامه بر سایر متن‌های خلق‌شده به‌دست خاورشناسان بریتانیاییست.

با توجه به گستردگی دامنهٔ پژوهش‌هایی که به زبان انگلیسی صورت گرفته است، هم‌چنین یادکرد این نکته که در روزگار کنونی زبان انگلیسی در جای‌گاه زبان رابط همهٔ انسان‌ها و همهٔ دانش‌های جهان با یک‌دیگر استفاده می‌شود و از همین‌روی پژوهش‌های انگلیسی دربارهٔ شاهنامه پر شمار است، در این مقاله سعی بر آن بوده است تا به‌طور خاص به پژوهش‌های آن دسته از پژوهش‌گرانی پرداخته شود که صاحب آن‌ها اصالتاً انگلیسی هستند.

در پیشینهٔ پژوهش باید گفت که فعالیت‌های پژوهشی گوناگونی در زمینهٔ آثار خاورشناسان انجام گرفته است، اما از منظر ترامنتیت ژنت، تنها چند مقالهٔ قابل ارجاع هست و آن عبارت است از: ۱- «شاهنامهٔ فردوسی پیش‌متن سترگ شاهنامهٔ طهماسبی» (بهنام، ۱۳۸۸: ۳۰-۳۲)؛ ۲- «بررسی بازتاب شاهنامهٔ فردوسی در آثار بهار، کسرای و معینی کرمان‌شاهی بر اساس نظریهٔ ترامنتیت» (سلطانی، ۱۳۹۲: ۸-۴۰)؛ ۳- «بررسی بازتاب شاهنامهٔ فردوسی در شاه‌کار رحیم کرمان‌شاهی بر اساس نظریهٔ ترامنتیت» (همو، ۱۳۹۳: ۷-۳۸)؛ ۴- «مقایسهٔ اسطورهٔ هوشنگ در شاهنامه و خدای‌نامه‌ها بر اساس فزون‌متنیت ژنت» (صافی و دیگران، ۱۳۹۳: ۴۳-۶۴).

^۱. Julia kristeva

^۲. Rollan Barthes

^۳. Michael Riffaterre

^۴. Gerard Genette

^۵. Graham Allen

^۶. Hypertext

لازم است یادآوری شود که در مقاله‌های یادشده، نویسندگان صرفاً به بررسی تأثیرگذاری شاهنامه بر متن‌های ادبی فارسی پرداخته‌اند.

پرسش‌هایی که نگارنده در پی پاسخ‌گویی به آن برآمده است، به این ترتیب است:
۱- به لحاظ کمیّتی تأثیرگذاری شاهنامه بر آثار بررسی‌شده تقلیل‌یافته است یا گسترش‌یافته؛ بدین معنا که شامل کلیّت شاهنامه می‌شود یا یک داستان یا یک شخصیت و ...؟

۲- در پژوهش‌های انگلیسی در پیوند با شاهنامه تأثیرپذیری‌ها از نوع تراگونگیست یا دگرگونی؟

۳- با توجه به نظریهٔ بیش‌متنیّت ژرار ژنت، دامنهٔ تأثیرگذاری شاهنامه در آثار بررسی‌شده در چه مواردی خلاصه می‌شود؟

۴- چگونه می‌توان بر اساس نظریهٔ ژنت تأثیر شاهنامهٔ فردوسی را بر آثار بررسی‌شده دسته‌بندی کرد؟

کریستوا نخستین بار در دههٔ ۱۹۶۰ اصطلاح بینامتنیّت^۱ را برای هر نوع ارتباط میان متن‌های گوناگون مطرح کرد و سپس این نظریه را افرادی چون رولان بارت و ژرار ژنت گسترش دادند.

مقولهٔ بینامتنیّت بر این نکته تأکید می‌کند که همهٔ «متن‌ها به‌طور بالقوه متکثر است و در معرض پیش‌پنداشت‌های خاص خواننده بازگشت‌پذیر است» (آلن، ۱۳۸۰: ۲۹۷). بینامتنیّت مبتنی بر این اندیشه است که متن، نظامی بسنده و مستقل نیست، بلکه پیوندی دو سویه و تنگاتنگ با سایر متن‌ها دارد، یعنی مکالمه‌ای مستمر میان یک متن و متن‌هایی جریان دارد که بیرون از آن است. از این‌رو ممکن است تحلیل‌گر، متن‌هایی را گزینش کند که ادبی یا غیر ادبی باشد و یا به دو متن هم‌عصر پردازد و یا حتّاً دو متن معاصر و کلاسیک را بررسی کند (مکاریک،^۲ ۱۳۸۸: ۷۲).

^۱. Intertextualite

^۲. Irena Rima Makaryk

ژنت با گسترش دامنه مطالعاتی کریستوا هر نوع رابطه میان یک متن با متن‌های دیگر را با واژه جدید ترامنتیته^۱ نام‌گذاری و آن را به پنج دسته تقسیم کرد که بینامنتیته یکی از اقسام آن شمرده می‌شود. اقسام دیگر ترامنتیته عبارت است از: سرمنتیته^۲، پیرامنتیته^۳، فرامنتیته^۴ و بیش‌منتیته^۵ که هر یک تقسیم‌بندی‌هایی دیگر را شامل می‌شود. از این میان بینامنتیته و بیش‌منتیته به رابطه میان دو متن هنری می‌پردازد و سایر اقسام ترامنتیته به بررسی رابطه میان یک متن و شبه‌متن‌های در پیوند با آن توجه دارد. برای مثال پیرامنتیته به رابطه میان یک متن و پیرامتن‌های پیوسته و گسسته آن اشاره دارد. فرامتن به رابطه تفسیری یک متن نسبت به متن دیگر توجه می‌کند و سرمنتیته به رابطه میان یک متن و گونه‌هایی می‌پردازد که به آن تعلق دارد (نامورمطلق، ۱۳۸۶: ۸۸).

اما آنچه از میان نظریه ترامنتیته ژنت، بنیان نظری پژوهش پیش رو را می‌سازد، بیش‌منتیته است. این نظریه شرایطی ویژه را برای مکالمه آثار در بستر تاریخ فراهم کرده است. در این مقاله نگارنده می‌کوشد بر اساس بیش‌منتیته، به بررسی قابلیت‌های تأثیرگذار شاهنامه در قلمرو ادبیات حماسی جهان بپردازد و از این ره‌گذر، چندی و چگونگی تأثیر شاهنامه را بر آفرینش اثر جدید، در بافت زبان انگلیسی بکاود.

در توضیح رابطه بیش‌منتیته باید گفت که بیش‌منتیته رابطه‌ای اشتقاقی و برگرفته‌گیست. مثلاً اقتباس‌های برگرفته از شاهنامه در آثاری نظیر شاهنامه طهماسبی نشان‌دهنده این نوع رابطه است (بهنام، ۱۳۸۸: ۳۱). بیش‌منتیته به متنی اطلاق می‌شود که از یک متن پیشین گرفته شده باشد، به طوری که بدون آن متن پیشین، متن جدید نیز کامل نباشد (ونگر، ۲۰۰۲: ۳۰۲ به نقل از فشارکی - عطایی، ۱۳۹۱: ۸۳).

ژنت در کتاب *الواح بازنوشتنی*^۶ بتفصیل بیش‌منتیته را شرح می‌دهد و برای آن انواعی قابل است (Genete, 1997). در ارزیابی نحوه تأثیرگذاری شاهنامه به تقسیم‌بندی ژنت نظر داشته‌ایم. بر این اساس بر خواهیم رسید که رابطه بیش‌منتیته با پیش‌متن به دو شکل همان‌گونگی^۸ (تقلیدی) و دگرگونگی^۹ (تراگونگی و تغییر) است. البته هیچ تقلیدی

^۱ . Transtextualite

^۲ . Arcitextualite

^۳ . Paratextualite

^۴ . Metatextualite

^۵ . Hypertextualite

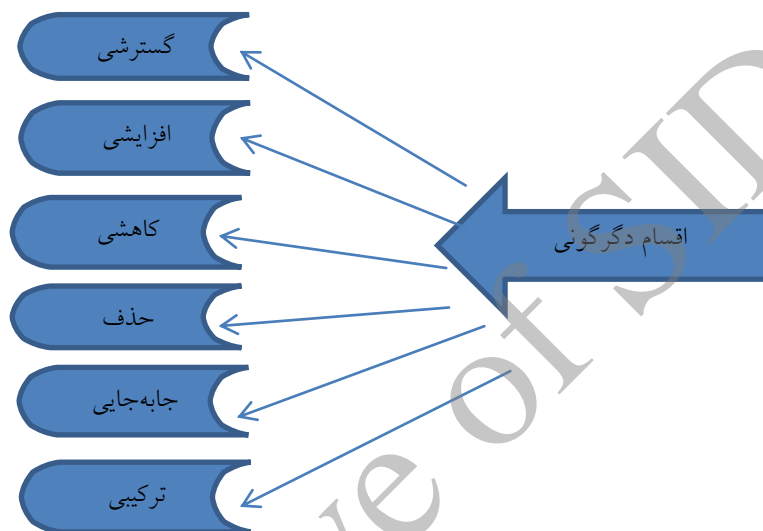
^۶ . Wenger

^۷ . Palimpsestes

^۸ . imitation

^۹ . transformation

کامل نیست و میان رابطه‌های موجود، همواره مقداری هم‌پوشانی وجود دارد و در تشخیص این روابط باید دقت لازم را مبذول داشت (نامورمطلق، ۱۳۸۶: ۹۵).
دگرگونی‌ها خود شامل انواعیست که در نمودار زیر دیده می‌شود. توضیحی کوتاه از هر یک از موارد در حین تحلیل داده‌ها خواهد آمد.

بحث و بررسی

۱- همان‌گونه‌گی (تقلیدی)

همان‌گونه‌گی یکی از دو رابطه مهم میان بیش‌متن و پیش‌متن است. در تقلید، نیت مؤلف بیش‌متن، حفظ متن نخست در وضعیت جدید است. شانزده مورد از پژوهش‌های انجام‌شده در بررسی حاضر، بر همان‌گونه‌گی استوار است. در این محدوده برخی از ترجمه‌های شاهنامه و نیز چاپ نسخه‌های شاهنامه جای می‌گیرد که در آن هدف مترجم یا مصحح صرفاً به تقلید پای‌بند است. از این‌رو نوعی تناظر یک‌به‌یک میان متن اولیه و ثانویه برقرار می‌شود تا بتواند اثر فردوسی را به جامعه انگلیسی‌زبان معرفی کند. به‌عنوان نمونه می‌توان از شاهنامه چاپ ماتیو لمسدن^۱ یاد کرد که نخستین جلد

^۱ m. Lumsden

آن در سال ۱۸۱۱ در کلکته منتشر شد. در مقدمه این اثر آمده است که وی به اتفاق هم‌کارانش «بیست و هفت نسخه از شاهنامه را در اختیار داشتند و جای‌جای در ضبط متن از آن‌ها استفاده کردند، اما چون نحوه استفاده آن‌ها مشخص نیست و مشخصات نسخه‌ها هم معین نشده و احتمالاً اکثر آن‌ها بی‌اعتبار بوده است، طبع لمسدن از نظر علمی مقامی والا نیافت» (افشار، ۱۳۸۲: ۹).

هم‌چنین می‌توان این همان‌گونه‌گی را در آثاری نظیر ترجمه بخشی از اشعار فردوسی به دست جوزف چمپیون^۱ در سال ۱۷۸۵ و ترجمه منظومه سهراب و رستم از ماتیو آرنولد^۲ مشاهده کرد (طالقانی، ۱۳۷۸: ۶۰۸).

لازم است یادآوری شود برخی از ترجمه‌های شاهنامه با این‌که در راستای حفظ حقوق متن و مؤلف کوشیده‌اند، به دلیل نگرش افزایشی به متن ترجمه نتوانسته‌اند کاملاً روی کرد تقلیدی خود را حفظ کنند. علت این است که گاهی اصطلاحات یا ترکیباتی درون‌متنی یا برون‌متنی در شاهنامه هست که نیاز به توضیح در زبان دیگر دارد و مترجم نمی‌تواند به‌طور کامل به متن اولیه متعهد باشد. در این زمینه گاه به اقسام دیگر ترامنتیّت مثل زبرمتنیّت یا سرمنتیّت نیز نزدیک می‌شود که توضیح آن زمانی دیگر می‌طلبد.

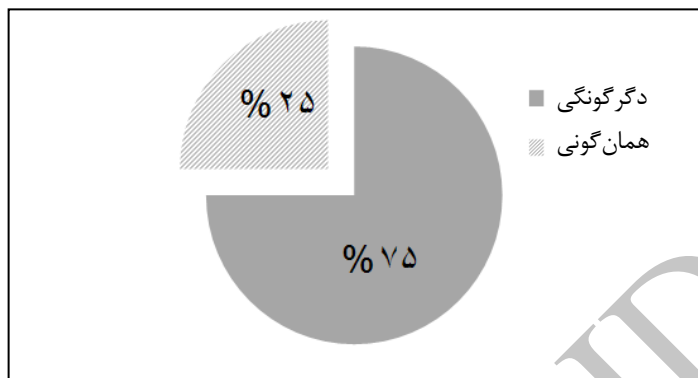
۲- دگرگونه‌گی (تراگونه‌گی یا تغییر)

قسمی دیگر از ترامتن بر بنیاد تغییر، شکل می‌پذیرد. گاهی متنی می‌تواند با تراگونه‌گی متن دیگر ایجاد شود. این‌گونه رابطه از مهم‌ترین و متنوع‌ترین روابط بیش‌متنی تلقی می‌شود. در تراگونه‌گی بیش‌متن با تغییر و دگرگونه‌گی پیش‌متن ایجاد می‌شود. ژنت با نگاهی ساختاری ترامنتیّت را با توجه به تفاوت حجمی بیش‌متن و پیش‌متن به دو دسته کلی تقلیلی و گسترشی تقسیم می‌کند (نامورمطلق، ۱۳۸۶: ۹۶). البته دیدگاه ژنت به این تقسیم‌بندی محدود نمی‌شود، بلکه او به انواع تقسیم‌بندی سبکی نیز می‌پردازد. بنابراین از دیدگاه کمی به تقلیلی و گسترشی و از دیدگاه تغییرات درونی به گسترش، کاهش، حذف، افزایش و جابه‌جایی تقسیم‌پذیر است (همان: ۹۷). لازم است ذکر شود در این آثار دامنه تغییرات از بسیار کم تا بسیار زیاد متغیر است.

^۱. Josef Campion

^۲. Mathew Arnold

نمودار ۱) میزان دگرگونی و همان‌گونی

۲-۱- اقسام دگرگونی

از مجموع شصت و پنج اثری که بررسی شده است، چهل و شش نمونه با دگرگونی نسبت به متن شاهنامه همراه است. این تراگونی‌ها در دو حوزه محتوا و صورت شکل می‌گیرد. ورود شخصیت‌ها در برخی از ترجمه‌ها و بازنویسی‌ها و نیز واسطه‌گری یک زبان در ترجمه از مبدأ به مقصد، یعنی استفاده از زبان میانجی برای آشنایی با شاهنامه فردوسی سبب شده است که برداشت‌ها و استنباط‌های شخصی از متن اولیه صورت گیرد، زیرا مواردی نظیر زاویه دید در روایت، تغییر ملّیت، جنسیت، سن، زبان از یک زبان به زبان دیگر متغیر است. رمان فردوسی در تبعید اثر ادموند گاس^۱ یکی از آثار است که دست‌خوش این دگرگونی‌ها شده است. نویسنده در این کتاب افسانه‌هایی زیبا را درباره زندگی فردوسی به نظم کشیده است (گاس، ۱۳۶۱: مقدمه مترجم ۱۴-۱۵). وی با استفاده از قوای تخیلی خود کشمکش‌های فردوسی و سلطان محمود را در قالب شعر بیان کرده و آن را برای نخستین بار به‌عنوان مقدمه‌ای بر کتاب هلن زیمرمن^۲ چاپ می‌کند. پس از آن در سال ۱۸۸۵ در مجموع اشعاری مستقل به همین نام، آن را منتشر می‌کند (لولوی، ۱۳۷۰: ۸). پس از این به هر یک از موارد پیش گفته به‌طور مجزا پرداخته می‌شود:

^۱. Edmund Gosse

^۲. Helen Zimmermann

۲-۱-۱- دگرگونی گسترشی

اگر موتیف و به‌طور کلی یک عنصر در پیش‌متن وجود داشته باشد و در پیش‌متن گسترش یابد و جزییات و شاخ و برگ‌های بیشتر به آن افزوده شود، در این صورت دگرگونی بر اساس گسترش خواهد بود. سی و دو مورد از پژوهش‌های خاورشناسان انگلیسی دارای تغییر توأم با گسترش است. بخشی جالب توجه از این موارد به بررسی مقایسه‌ای یکی از داستان‌های شاهنامه با آثار مشابه در ادبیات انگلیسی اختصاص یافته است. مثلاً مورای آنتونی پاتر^۱ کتابی به نام *سهراب و رستم* دارد که ترجمه‌ایست از داستان رستم و سهراب فردوسی. در این اثر مقدمه‌ای مفصل درباره داستان رستم و سهراب و برخی دیگر از داستان‌های شاهنامه آمده است که ضمن آن به بیان داستان‌های مشابه با این‌ها و نیز وجه اشتراک ستیز پدر و پسر در داستان‌های حماسی جهان پرداخته شده است. همچنین ماجرای ازدواج تهمینه و رستم و داستان‌های مشابه با آن در این اثر ذکر شده است. این در حالیست که بر بنیان نام کتاب، دغدغه اصلی نویسنده نقل داستان رستم و سهراب است. یکی دیگر از نمونه‌ها، مقاله‌ایست با عنوان «در اردوگاه دشمن: هلن هومر و هجیر فردوسی» از دیک دیویس^۲ که او در آن، ضمن مقایسه دو شخصیت و همانندی صحنه‌ها از *ایلیاد* و *شاهنامه*، نتیجه می‌گیرد که فردوسی در پرداخت داستان خود از اثر هومر استفاده کرده است.

رابرت لارنس بنیین^۳، هنرشناس انگلیسی، اثری به نام *مقدمه‌ای درباره نقاشی‌های شاهنامه چاپ ویلکینسون*^۴ دارد که در آن به‌طوری نسبتاً مفصل به داستان‌های شاهنامه در روایت نقاشی پرداخته است.

۲-۱-۲- دگرگونی افزایشی

هنگامی که عنصری در پیش‌متن نباشد، اما در پیش‌متن افزوده شود، دگرگونی افزایشی صورت گرفته است. این نوع دگرگونی در آثار متأثر از شاهنامه نمودی چندانی ندارد. از مجموع آثار، تنها سه مورد با افزایش همراه بوده است. شاهنامه ترنر ماکان^۵ که در چهار مجلد به سال ۱۸۲۹ انتشار یافت و نخستین چاپ کامل و معتبر است که در

^۱. Moray Antonio Patter

^۲. Dick Davis

^۳. Robert Lawrence Bunyan

^۴. Wilkinson

^۵. Turner Macane

دسترس قرار گرفت و بعدها مأخذ و مرجع چاپ‌های متعدّد در هند و ایران شد، از این دست است. ماکان بجز متن، داستان‌ها و روایت‌های برافزوده را که در اصل شاهنامه نیست، بچاپ رسانید و لغت‌نامه‌ای هم بدان افزود. متن اختیاری ماکان در مجلد نخست، همان طبع لمس‌دین است، لیکن باقی آن تهیه و تنظیم و مقابله خود اوست (افشار، ۱۳۸۲: ۱۰).

کتاب فردوسی در تبعید اثر ادموند گاس و *داستان پادشاهان یا حماسه شاهان* از هلن زیمرمن که کتابی مصوّر از وقایع مهم شاهنامه فردوسیست، نمونه‌هایی دیگر از این دست است. بایسته است یاد شود که زیمرمن فارسی نمی‌دانست و کتابش که بخشی از آن منظوم است از ترجمه فرانسوی ژول مول از شاهنامه اقتباس شده است.

۲-۱-۳- دگرگونی کاهشی

برعکس گسترش، اگر عنصری در پیش‌متن وجود داشته باشد و در اثر پسین بخش‌هایی از آن کم شده باشد، در این صورت دگرگونی بر اساس کاهش خواهد بود. با توجه به حجم بالای شاهنامه، بسیاری از پژوهش‌گران از عهده ترجمه و تحقیق در زمینه آن به‌طور کامل بازمانده‌اند. بنابراین به ترجمه بخشی از این اثر اقدام کرده‌اند. از این رو بسیاری از اظهارنظرها و ارزیابی‌ها فقط مشمول بخشی کوتاه از این اثر شده است. بیست و چهار نمونه از تألیفات بررسی‌شده با کاهشی جالب توجه نسبت به اصل اثر روبه‌روست. برای مثال ویلیام جکسون^۱ کتابی به نام *شعر قدیم فارسی دارد که در بخشی از آن به شاهنامه پرداخته است*. ادوارد براون^۲ نیز در بخشی از مجموعه چهار جلدی *تاریخ ادبیات ایران درباره شاهنامه سخن گفته است*. هم‌چنین الکساندر راجرز^۳ در سال ۱۹۰۷ بخشی از شاهنامه را به انگلیسی ترجمه کرده و هانری ماسه^۴ در مقاله‌ای، اوصاف مناظر طبیعت را در شاهنامه بررسی کرده است.

۲-۱-۴- دگرگونی حذفی

چنان‌که یک یا چند عنصر پیش‌متن در پیش‌متن حاضر نباشد، در این صورت، حذف صورت گرفته است. این ویژگی در تلخیص‌ها و ترجمه‌های شاهنامه مشاهده‌پذیر است. در آثار خاورشناسان انگلیسی دو مورد خلاصه شاهنامه فردوسی هست. برای مثال

^۱. Williams Jackson

^۲. Edward Brown

^۳. Alexander Roger

^۴. Henri Masse

جیمز اتکینسون^۱ کتابی با عنوان شاهنامه فردوسی، شاعر ایرانی دارد که ترجمه و تلخیص شاهنامه به نظم و نثر است. هم‌چنین ج. اچ. گوتیل^۲ برگزیده‌ای از شاهنامه را به انگلیسی ترجمه و منتشر کرده است [۱].

۲-۱-۵- دگرگونی ترکیبی

در برخی موارد ممکن است از انواع دگرگونی که ذکر آن‌ها رفت، دو یا چند نوع با هم در بیش‌متن بکار گرفته شود. برای نمونه در بررسی انجام‌شده، می‌توان از سه اثر زیر یاد کرد:

ولادیسکو دولبا^۳ مقاله‌ای با عنوان «داستان فریدون در شاهنامه: اسطوره یا تاریخ» دارد که ضمن دگرگونی گسترشی از کاهشی نیز بهره گرفته است. هم‌چنین راجرز در ترجمه آزاد شاهنامه فردوسی به نظم و نثر در فردوسی در تبعید، هر دو در آثار خود از سه نوع دگرگونی گسترشی، کاهشی و حذفی استفاده کرده‌اند.

نمودار ۲) اقسام دگرگونی در آثار خاورشناسان

^۱. James Atkinson

^۲. G.H., Guotyal

^۳. Vladesko Dolba

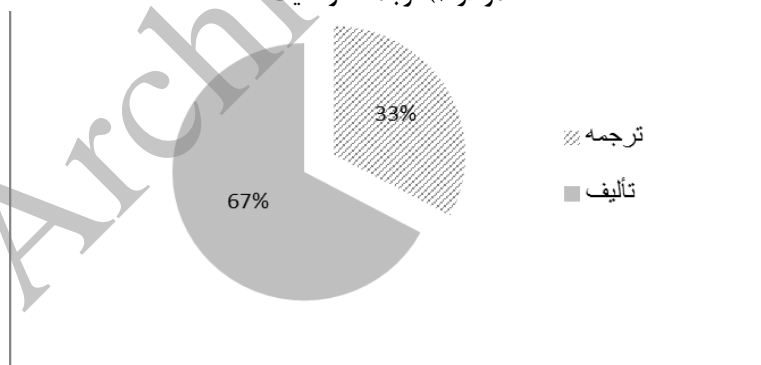

علاوه بر این، ژنت تقسیم‌بندی دیگری نیز در قلمرو ترامتنیت مطرح می‌کند و آن بحث جای‌گشت^۱ است که خود به انواعی تقسیم می‌شود که عبارت است از: ترجمه^۲، شعرسازی^۳، نثرسازی^۴ و دگروزی^۵ (Genette, 1997: 215).

ژنت جای‌گشت را آشکارترین گونه ترجمه می‌داند. در جای‌گشت شعرسازی، پیش‌متنی که منشور است در پیش‌متن به شعر تغییر شکل می‌دهد (Ibid: 218). در نثرسازی، شعر به نثر تبدیل می‌شود (Ibid: 219). در جای‌گشت وزنی یا دگروزی، شعری که در یک وزن سروده شده است به شعری با وزنی دیگر تبدیل می‌شود (Ibid: 225).

در آثار بررسی شده ردپای ترجمه بخوبی مشهود است؛ گرچه همه موارد به ترجمه متن متعلق نیست. برخی از این آثار تألیفی یا تحقیقی به تأثیر از شاهنامه یا فردوسیست و از آغاز به انگلیسی نوشته یا سروده شده است. البته مواردی هم هست که مقاله‌ای بعد از ترجمه به فارسی هم برگردانده شده است. موردی هم هست که متن انگلیسی از روی ترجمه فارسی به فرانسه شاهنامه تحقیق یا تألیف شده است که سبب می‌شود یک متن در تأثیرپذیری مستقیم از متنی به متنی میانجی‌گری کند. در این بررسی از میان شصت و پنج اثر، بیست و یک مورد ترجمه از متن اصلی و چهل و چهار مورد، تألیفیست. بخشی از این آثار درباره داستان‌های شاهنامه و یا نسخه‌های موجود آن نوشته و بخشی دیگر درباره زندگی و سرگذشت خود فردوسی و نیز منابعی که او در سرودن شاهنامه استفاده کرده، تألیف شده است.

نمودار ۳) ترجمه‌ها و تألیف‌ها

^۱ - transposition
^۲ - translation
^۳ - versification
^۴ - prosification
^۵ - transmetrification

گذشته از ترجمه‌ها که تقریباً یک‌سوم آثار را در برمی‌گیرد، همه پژوهش‌ها را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: دسته اول آثاری که ضمن تأثیرپذیری از شاهنامه و فردوسی به نثر نوشته شده است که خود بخشی بزرگ از آن‌ها را در برمی‌گیرد و شامل چهل و سه مورد است و دسته دوم آثاری که به نظم است و بیست و دو نمونه دارد. البته این امکان وجود دارد که شاعر در ترجمه گاه از شعر بدون قافیه نیز استفاده کند، مانند شاهنامه‌ای که برادران وارنر به نظم انگلیسی سروده‌اند. گفتنیست دو نمونه از بیش‌متن‌ها با مخلوطی از نظم و نثر نگاشته شده است. یکی اثر زیمرمن به نام داستان پادشاهان و دیگری شاهنامه فردوسی، شاعر ایرانی که ترجمه و تلخیصی از اتکینسون به نظم و نثر است.

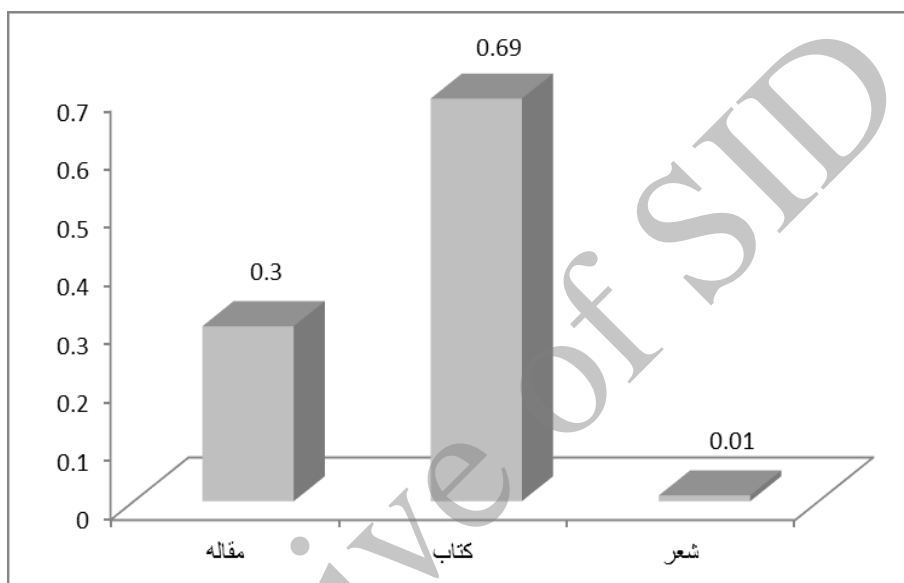
نمودار (۴) انواع متن

بر بنیاد تحلیل داده‌های موجود و آمارها از مجموع ۶۵ اثر بررسی شده که به تأثیر از شاهنامه نگاشته یا ترجمه شده است و خود شامل ۱۹ مورد مقاله، ۴۵ مورد کتاب یا بخشی از آن و یک نمونه شعر است، ۱۶ مورد از این آثار که با رویکرد تقلیدی یا همان‌گونگی آفریده شده و ۴۷ مورد با رویکرد دگرگونگی و تغییر تألیف شده است. بنابراین بیش‌تر آثار بر بنیاد زیرشاخه‌هایی که ژنت در اقسام تغییر عرضه می‌کند، تأثیرپذیری ناشی از تغییر، از شاهنامه داشته است. این تغییرات شامل افزایش، کاهش، حذف، گسترش و ترکیب است که دلایلی گوناگون سبب شده است متن‌ها از پای‌بندی

بر اصل متن دور شوند. از میان شصت و پنج اثری که از خاورشناسان انگلیسی بررسی شده است ۵٪ با افزایش، ۳۸٪ با کاهش، ۳٪ با حذف، ۵۰٪ با گسترش، ۵٪ ترکیبی، تألیف یا سروده شده است. در این دگرگونی‌ها هیچ‌گونه جابه‌جایی صورت نگرفته است [۲].

نمودار ۵) اقسام تأثیرپذیری از فردوسی و شاهنامه

نتیجه‌گیری

بر بنیاد نظریهٔ ترامتنیت از مجموع مطالعات انجام‌گرفته بر روی شصت و پنج اثر که به‌دست پنجاه و یک تن از خاورشناسان انگلیسی در بازهٔ زمانی قرن‌های هجدهم تا بیستم تألیف یا سروده شده است، می‌توان دسته‌بندی به ترتیب زیر ارائه کرد: اثری که بر بنیاد همان‌گونه یا تقلید شکل گرفته است، شامل آثار بیست که همّت بر انتشار نسخه‌های شاهنامه با ترجمهٔ حتی‌الامکان لفظ به لفظ بسته‌اند. این آثار ترجمهٔ کلّ یا بخشی از شاهنامه بر بنیاد تراگونگیست.

آثاری که با یک دگرگونی نسبت به متن اولیه نوشته شده است به مراتب بیش تر از آثاریست که تقلیدی صرف از شاهنامه است و ۷۵٪ آثار را دربر می‌گیرد. این کتاب‌ها در حقیقت ترجمه‌ای آزاد از متن شاهنامه است که به شکل‌هایی متنوع بازتاب یافته است. بخشی از این نوشته‌ها در حدّ مقدمه‌نویسی در آغاز کتاب‌های در پیوند با موضوع حماسه است. تعدادی اندک از این آثار به ترسیم نقاشی و مینیاتور بر بنیاد تصویرهای شاهنامه اختصاص یافته است. برخی از نویسندگان در این آثار به نوشتن مقاله درباره داستان‌ها، جای‌گاه این اثر در میان متن‌های حماسی، نحوه نگارش و شیوه‌های داستان‌نویسی فردوسی در شاهنامه و منابع استفاده‌شده فردوسی در سرودن شاهنامه پرداخته‌اند. گاه تأثیرپذیری از فردوسی و شاهنامه به سرودن شعری در رثای فردوسی و یا ارائه سخن‌رانی درباره شخصیت یا اثر وی محدود شده است. تعدادی از کتاب‌ها مختص فردوسی یا شاهنامه است. نوشتن کتاب درباره ادبیات حماسی یا بزرگ‌ترین شاهنامه‌سرایان جهان و اختصاص دادن فصل یا بخشی از کتاب به فردوسی و شاهنامه از اقسام تأثیرپذیری از شاهنامه است. حتّاً در مواردی کتابی درباره تاریخ ایران و ادبیات فارسی نوشته شده است که تنها بخشی از آن به فردوسی تعلق دارد. بعضی از پژوهش‌گران به تهیه گزیده‌هایی از داستان‌های شاهنامه پرداخته‌اند و سپس گزیده را به انگلیسی ترجمه کرده‌اند. در اندکی از نوشته‌ها، نویسنده وجه اشتراک شاهنامه و سایر حماسه‌های جهان را بررسی کرده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. لازم است یادآوری شود، «جابه‌جایی» یکی دیگر از گونه‌های دگرگونی است که در این پژوهش نمونه‌ای از آن یافت نشد. در جابه‌جایی، برخلاف دیگر گونه‌های دگرگونی، نه چیزی حذف و نه چیزی افزوده می‌شود، بلکه همان عناصر جابه‌جا می‌شود.
۲. آثار بررسی‌شده عبارت است از:

نام اثر	شاهنامه پژوهان
رستم و سهراب یک افسانه ایرانی از فردوسی	آندرسن، ر. پ
شاهنامه	استیگاند ویلیام
شاهنامه	ویلموت بکستون
بخشی از شاهنامه	بوهرا، و. ب.
رستم و اکوان دیو	پالمر ادوارد هنری / پامر
سهراب و رستم	پونتر مورای آنتونی
گزیده‌های شاهنامه	جارت، هنری سولیوان

جکسون، ویلیام	رستم و سهراب
چمپیون، جوزف	اشعار فردوسی در ۱۷۸۵ بخشی از شاهنامه را به انگلیسی ترجمه کرد
دول، ناتان هاسکل	رستم و سهراب
دولبا، ولادیسکو	داستان فریدون در شاهنامه: اسطوره یا تاریخ
دیویس، دیک	شاهنامه
رابرتسون، ویلیام	داستان رستم و سهراب
راجرز، الکساندر.	شاهنامه فردوسی ترجمه آزاد به نظم
زیمرن، هلن.	داستان پادشاهان حماسه شاهان
آرنولد، متیو	مترجم منظومه سهراب و رستم
اتکینسون، جیمز	رستم و سهراب به شعر انگلیسی
اتکینسون، جیمز	شاهنامه فردوسی، شاعر ایرانی
کلینتون، جروم	تراژدی رستم و سهراب
گاندی، والاس	رستم و سهراب
گاندی، والاس	زال و رودابه
گاندی، والاس	شاهنامه
گوتیل، ج. اچ	برگزیده شاهنامه
لوی، روبن	حماسه پادشاهان شاهنامه
وارنز، آرتور با همکاری ادموند وارنر	شاهنامه ترجمه به نظم انگلیسی
وستون، استیون	وقایعی چند از شاهنامه در لندن چاپ شد
ویلکینسون، جی. وی. اس	شاهنامه فردوسی
جکسن، آبراهام ولنتاین ویلیامز	گزیده‌هایی از شاهنامه
جونز، سر ویلیام	شاعر و مترجم قسمتی از شاهنامه
لمسدن، ماتیو	منتشرکننده شاهنامه فردوسی
دیویس، دیک	حماسه و آشوب‌گری: موضوع شاهنامه فردوسی
رابینسن	خلاصه‌ای در شرح احوال و اشعار فردوسی
آنتونی پاتر، مورای	سهراب و رستم
دیویدسون، اولگا	شاعر و پهلوان در شاهنامه
هرمان اته، کارل	یوسف و زلیخای منسوب به فردوسی
پالمر، ادوارد	آواز نی
دیویدسون، اولگا	ادبیات تطبیقی و شعر کلاسیک فارسی
ملکم، سر جان	تاریخ ایران
اوزلی، سر گور	تذکره شاعران ایرانی
نیکلسون، رینولد	ترجمه‌ای چند از شعر و نثر شرقی
جونز، سر ویلیام	رساله‌ای درباره ادبیات شرقی

گفتار در باب شعر ملل شرقی	جونز، سر ویلیام
شعر قدیم فارسی	جاکسون، ا. و.
مذاهب شرقی و رابطه آن‌ها با مذهب جهانی	جانسون، ساموئل
اوصاف مناظر طبیعت در شاهنامه	ماسه، هانری
حماسه ملی	نولدکه، تئودور
در اردوگاه دشمن: هلن هومر و هجیر فردوسی	دیک، دیویس
در چاه افراسیاب	دیک، دیویس
فردوسی	آربری، آرتور جان
داستان سهراب و رستم	آرنولد، متیو
نخستین ترجمه انگلیسی شاهنامه	مردیت اونر، جی. ام.
مقاله‌ها	رالف والدو، امرسون
مقاله‌ای درباره ادبیات فارسی	رالف والدو، امرسون
شرح حال شعرای ایران	اوزلی، سر ویلیام برادر سرگور اوزلی
تاریخ ادبیات ایران، ۴ ج	براون، ادوارد گرنویل
مقدمه‌ای درباره نقاشی‌های شاهنامه چاپ ویلکینسون	رابرت لارنس، بنیین
نفوذ فردوسی در جامعه ایرانی	آرتور آپم، پوپ
فردوسی شاعر ایرانی	پالمر، ادوارد هنری
در جشن هزاره فردوسی حضور داشت	جان، درینک واتر
شاهنامه هوتون	برنارد، دیکسون مارتین
فردوسی در تبعید و دیگر اشعار	ادموند، ویلیام گاس
رساله‌ای درباره چاسر شاعر انگلیسی، فردوسی و شاهنامه را سروده است	راسل، لوول جیمز
تتبعات درباره شاهنامه فردوسی، چاپ شاهنامه	ویلسون، ادوارد
دوره کامل شاهنامه براساس نسخه‌های معتبر و رعایت اصول نسخه‌شناسی	ماکان، ترنر

فهرست منابع

- آلن، گراهام. (۱۳۸۰). *بینامتنیت*، ترجمه پیام یزدان‌جو. تهران: مرکز.
- افشار، ایرج. (۱۳۸۲). *کتاب‌شناسی فردوسی*، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بهنام، مینا. (۱۳۸۸). «شاهنامه فردوسی پیش‌متن سترگ شاهنامه شاه طهماسب (بربنیان نظریه ترامنتی ژنت)»، *کتاب ماه ادبیات*، شماره ۱۴۷، صص ۳۰-۳۲.
- پارسی‌نژاد، ایرج. (۱۳۸۳). «از نیکلسون تا بارکس (نگاهی به ترجمه‌های انگلیسی از ادبیات کلاسیک فارسی)»، *سخن عشق*، شماره ۲۱-۲۲، صص ۱۸-۲۵.
- سلطانی، امید. (۱۳۹۲). «بررسی بازتاب شاهنامه فردوسی در آثار بهار، کسرابی و معینی کرمان‌شاهی براساس نظریه ترامنتی»، *مجله دانش‌کده ادبیات و علوم انسانی دانش‌گاه علامه طباطبایی*، صص ۸-۴۰.
- سلطانی، امید. (۱۳۹۳). «بررسی بازتاب شاهنامه فردوسی در شاه‌کار رحیم کرمان‌شاهی براساس نظریه ترامنتی»، *متن پژوهی ادبی*، سال هجدهم، شماره ۶۲، صص ۷-۳۸.
- صافی، حامد، فرزاد قائمی و مهدخت پورخالقی چترودی. (۱۳۹۳). «مقایسه اسطوره هوشنگ در شاهنامه و خدای‌نامه‌ها بر اساس فزون‌متنی ژنت»، *جستارهای ادبی*، شماره ۱۸۵، صص ۶۳-۶۴.
- طالقانی، محمدعلی. (۱۳۷۸). «سراغاز کوشش‌های خاورشناسی در انگلستان و بررسی نخستین کوشش‌های خاورشناسان انگلیسی در زبان و ادب فارسی»، *ایران‌شناسی (یادنامه استاد ذبیح‌الله صفا)*، سال ۱۱، شماره ۳، صص ۵۹۴-۶۱۵.
- گاس، ادموند. (۱۳۶۱). *فردوسی در تبعید*، ترجمه منوچهر امیری، تهران: توس.
- لولویی، پروین. (۱۳۷۰). «فردوسی در زبان و شعر انگلیسی»، *فصل‌نامه فصل کتاب*، سال ۳، شماره ۱ (پیاپی ۷)، صص ۵-۱۷.
- مکاریک، ایرنا ریما. (۱۳۹۳). *دانش‌نامه نظریه‌های ادبی معاصر*، ترجمه مه‌ران مهاجر و محمد نبوی، تهران: آگه.
- نامورمطلق، بهمن. (۱۳۸۶). «ترامنتی مطالعه روابط یک متن با دیگر متن‌ها»، *پژوهش‌نامه علوم انسانی*، شماره ۵۶، صص ۸۳-۹۸.
- Genette, Gerard. (1997). *Palimpsests: Literature in Second Degree*, Trans: Channa Newman and Calude Doubinsky, Lincoln: University of Nebraska Press.